

ТЮРКСЬКІ МОВИ

УДК 811.512.161'373

Найманова Т. Д.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНА ЛЕКСИКА ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано особливості турецьких звуконаслідувальних слів. У центрі уваги постають питання класифікації, утворення та перекладу оноματοпоетичної лексики українською мовою. Перекладацький аспект є особливо цікавим у контексті відповідності цих лексичних одиниць у мовах з різними характеристиками словотвору. Також розглядається словотвірний, стилістичний і лексичний потенціал названих лексичних одиниць. Дослідження проведено згідно з традиційними й сучасними підходами фоносемантики.

Ключові слова: фоносемантика, звуконаслідувальна лексика, звуконаслідування, оноματοпея.

Постановка проблеми. Питання зв'язку значення та звуку привертало увагу багатьох лінгвістів з часів М. В. Ломоносова й Ф. де Сосюра. Великий науковий інтерес до цієї теми зумовлений передусім універсальним характером категорії звуконаслідування та його спільними для більшості мов ознаками. Загальноновизнаним є той факт, що такі лінгвістичні універсалиї допомагають визначити схожі мовні явища й процеси та, як наслідок, сприяти міжкультурній комунікації й перекладацькій справі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення звуконаслідувальних слів є одним із актуальних завдань сучасної компаративістики, яка має загальнотеоретичне і практичне значення на рівні як загального мовознавства, так і тюркології зокрема. Одне з перших досліджень питання звуконаслідування в тюркських мовах проведено чуваським мовознавцем Н. І. Ашмарінін. Н. К. Дмитрієв вивчав цей пласт лексики в азербайджанській, кумикській та османській мовах [6]. Доцільно в цьому контексті згадати роботу Л. Н. Харітонова, яка присвячена звуконаслідуванню як окремому явищу в якутській мові. Варті уваги також дослідження, присвячені оноματοпоетичним словам у кримськотатарській мові, авторства А. М. Меметової та З. Н. Аджимуратової. Щодо турецького мовознавства цьому питанню присвячено роботи таких авторів, як М. А. Заріпова, О. Н. Туна, Х. Єрке, К. Тюркай, Н. Ючок. Найбільш значу-

щою й вагомою працею в цьому напрямі вважається монографія Х. Зюльфікара «Türkçe'de Ses Yansımali Kelimeler – inceleme-sözlük» («Звукозображальні слова в турецькій мові: дослідження та словник») [15]. У цій праці досліджено більше ніж 10000 лексичних одиниць. Проте, незважаючи на спроби дослідників проаналізувати різні аспекти звуконаслідування, варто відмітити, що проблема оноματοпеї в турецькій мові вивчена ще недостатньо, особливо це стосується перекладу цього пласту лексики українською мовою.

Вибір теми та пошук матеріалу для статті зумовлений тим, що звуконаслідувальні слова в турецькій мові становлять вагому частину лексики. Особливий інтерес становить вивчення явища звуконаслідування з перекладацького погляду. Для української тюркології цей напрям дослідження є порівняно новим і перспективним. Актуальність обраної теми тісно пов'язана з потребою, що постійно зростає, вивчення цього питання в межах перекладознавства, теорії викладання мови та фоносемантики.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в комплексному аналізі турецьких оноματοпоетичних слів. Завдання статті полягає в тому, аби проаналізувати останні дослідження, присвячені проблемі звуконаслідування в турецькій мові, дати загальну характеристику оноματοпоетичній лексиці турецької мови, звернути особливу увагу на перекладацький аспект питання.

Виклад основного матеріалу. Значний внесок у дослідження лінгвістичної категорії звуконаслідування зробила нова інтегративна галузь лінгвістики – фоносемантика, що являє собою синтез фонетики, семантики та лексикології. Основоположником фоносемантики, науки про звуковий символізм, є мовознавець С. В. Воронін. Згідно із запропонованим ним визначенням, **звуконаслідування – це явище із закономірним недовільним фонетично вмотивованим зв'язком між фонемами слова і звуковою ознакою денотата, що лежить в основі номінації** [3, с. 23]. Звуконаслідування є мовною універсалією, зустрічається в усіх мовах світу, проте кожна мова має свої особливі способи утворення цієї лексики.

Звуконаслідувальні слова, у свою чергу, – це окремий клас фонетично вмотивованих незмінних слів, які своїм звучанням відтворюють (імітують) звуки навколишньої дійсності [2, с. 64]. У турецькій мові для позначення одиниць цієї лексики використовуються різноманітні синонімічні поняття: *ses yansımali kelimeler*, *yanki kelime*, *yansılama*, *sese benzetmeli isimler*, *onomatopoe*, *tabiat taklidi söz*, *ses taklidi*, *yansımali sözcük*, *yansım*. Останній варіант набув найбільшого поширення серед турецьких мовознавців.

Як приклади звуконаслідування в турецькій мові можна навести такі: *hav hav – гав-гав!*, *tiyav tiyav – няв-няв!*, *şapır şapır – цмок-цмок*, *hahha – а-ха-ха!*, *fikir fikir – шум кипіння*, *çipilamak – плескання*, *carıltı – легкий шум*, *şapıldak – базікало*, *tükürmek – плювати*, *vızlamak – гудіти*, *дзижчати*, *mızızlanmak – стогнати*, *hır hır etmek – хрипіти*, *ınlamak – наснівувати*, *zangır zangır titremek – треміти*, *як осиковий лист*, *horlamak – хроніти*.

Нині сфера вживання звуконаслідувальної лексики як експресивно-стилістичний засіб зображення навколишньої дійсності в турецькій мові має свої обмеження. Частіше за все цей пласт лексики зустрічається в розмовній мові, художніх, а також у фольклорних творах – піснях, казках, епосах. У цьому контексті варто звернути увагу на дослідження Е. Коджі «Dede Korkut Hikayelerindeki Yansım Sözlere Leksiko-Semantik Analizi» («Лексико-семантичний аналіз звуконаслідувань у творі «Книга мого діда Коркута»), присвячене аналізу ономаатопоетичних слів у цьому творі. Рідше або зовсім не зустрічаються ономаатопоетичні слова в офіційних документах, публіцистиці, наукових текстах. У розмовній мові звуконаслідування вживаються поряд із іншими художніми засобами й виконують функцію збагачення та художнього оздоблення.

Утворення великої кількості звуконаслідувальної лексики характерно для мов передусім синтетичних, зокрема аглютинативних. Відповідно, турецька мова відрізняється значним пластом цієї лексики, що зумовлено насамперед морфологічною структурою ономаатопоетичних слів, а саме: відсутністю чіткого розподілу лексико-граматичних категорій і використанням афіксів у словотворі [4, с. 98]. Невід'ємною ознакою турецьких звуконаслідувальних слів є той факт, що їх фонетичний склад загалом суперечить загальній фонетичній традиції турецької мови. Особливо це стосується ключової фонетичної універсалії тюркської мовної сім'ї – сингармонізму. Тому такі слова дослідники називають «аномаліями» турецької мови. На думку дослідниці В. А. Разумовської, це можна пояснити окремими фонетичними закономірностями, якими послуговується система ономаатопоетичних слів як окремий клас фонетично вмотивованої лексики [10, с. 17].

Велика кількість звуконаслідувальних слів у турецькій мові викликала потребу у створенні окремих класифікацій задля впорядкування та систематизації цього пласту лексики. Вивчення звукозображальної системи й розроблення різних методів аналізу та класифікаційних методів сприяє подальшому глибокому дослідженню загальномовних фоносемантичних універсалій. Цьому питанню присвячені роботи В. А. Разумовської, О. М. Фейтельберг, Л. Л. Владімірової, О. Г. Кайтукової й інших мовознавців. Без особливих відмінностей лексико-семантична класифікація звуконаслідувальної лексики майже завжди відбувається за критеріями: «лексичне значення слова», «семантична структура», «стилістичні особливості вживання» [8, с. 122]. Загалом класифікаційні теорії розрізняють звуконаслідування передусім за характером денотата, тобто всі слова поділяються на звуконаслідувальні (ті, що мають акустичний денотат) і звукосимволічні (ті, що мають неакустичний денотат).

Звуконаслідувальна підсистема зводиться до трьох видів наслідувань звуків:

1) звуки, які створює людина: *hapşı – ачху!*, *ziriltirisk*, *horul – звук хроніння*, *kahkaha – регім*, *головний сміх*;

1) звуки, які створюють тварини, птахи, комахи: *vrak-vrak – ква-ква*, *ü-ürü-üüü – кукаріку*, *meee – «мекання» ягня*;

1) звуки неживої природи та навколишнього світу: *çağıl çağıl – шум води, що летиться*, *püfür püfür – звук легенького дмухання вітру*;

1) звуки предметів, приладів, інструментів (інколи виділяються як окремих клас): *tik tak – тик-так (звук годинника), şıkır şıkır – звук дзвону монет.*

Звукосимволічна система, у свою чергу, містить звукосимволізми – слова, які передають незвукові явища або слова, що не пов'язані безпосередньо зі звуками та передаються з відмінністю від реального звучання. Так твориться образ, відчуття від предмета, що позначається. Ця система має у своєму складі три групи:

1) явища, пов'язані зі світлом: *pırl pırl – яскравий, блискучий;*

2) форма, вигляд та інші характеристики предметів: *lara lara – ланатий (про сніг);*

3) манери, рухи людини: *tıpış tıpış – опис дитячої ходи.*

Іншим типом класифікації турецьких звуконаслідувальних слів є принцип творення. За цим принципом виділяють первинні, вторинні й деривативні ономапоетичні слова [11, с. 133].

1. Первинні звуконаслідування (тур. *birincil biçimler*) – найменша та нерозривна одиниця звуконаслідування. Наприклад: *saz – шипіння, çat – грюк!, küt – бух!, şır – крап-крап!* Первинні звуконаслідувальні слова можуть утворювати редуплікації: *hımhım – гугнявий, dırdır – базикало, cıvcıv – ципля.*

У свою чергу, редупліковані та нередупліковані первинні звуконаслідування можуть поєднуватися з допоміжними дієсловами й утворювати нові за значенням дієслова: *hık tık etmek – бурмотіти, güm güm vurtak – завдати важкого удару, врзати, inim inim inlemek – стогнати, cart curt etmek – патякати, пускати пил в очі.*

2. Вторинні (тур. *ikincil biçimler*) – це іменні форми, які утворюються від первинних звуконаслідувальних одиниць шляхом додавання особливих афіксів (-il, -ül, -il, -ul, -ür, -ir, -ır, -ur, -ış, -ış, -ü ş, -uş). Наприклад: *didiş didiş didişmek – розірвати в пух і прах, fırl fırl dönmek – швидко кружляти, çıtır çıtır – звук хрустіння, cıvıl cıvıl – цвірінкання пташок, tıngır tıngır – звук металу, дзвін, бряжчання, fosur fosur – звук втягування диму під час куріння.*

3. Деривативні (тур. *tüevler biçimler*) – слова, утворені від первинних або вторинних звуконаслідувальних основ за відповідними моделями (як правило, за допомогою різноманітних видів редуплікації чи афіксації). Перша велика підгрупа деривативних ономапоетичних слів називається дієсловною. Наприклад: *hapır hupur atıştırmak – їсти поханцем, давитися, çatlatmak – лопнути, тріснути, şingirdamak – видати різкий*

звук, шум, gümbürdeme – голосний важкий звук від удару, patırdamak – грюхотіти. Інша підгрупа складається з іменних деривативів: *cızıltı – шкварчання, шипіння, hımhımlık – гнусавість, patpat – мототрактор, gırtlak – кадик.*

Окрім афіксації для утворення нових слів (*gıcırdamak – скреготати зубами*), в турецькій мові використовується також редуплікація основ (*gürül gükül – звук бурхливої течії*), а також перехід одних частин мови в інші (слово «*cıvcıv*» позначає й курча, і звук щebetання). Звуконаслідування досить часто стають частинами сталих виразів або афористичних висловів, у яких відбувається розширення лексичного значення й набуття нового змісту цих лексичних одиниць: *haşır neşir olmak – бути запанібрата, taş çatlasa – хай хоч каміння з неба падає, patırtı çıkarmak – почати суперечку, сварку, zip zip zıplamak – дуже зрадіти, стрипати від радощів, espri patlatmak – вдало, влучно пожартувати, hava patlamak – розлютитися (про погоду), hopoturup hop kalkmak – сидіти, як на голках, fırlıdak – неостійна людина, «вітер у голові».*

Звуконаслідування часто зустрічається в художній літературі, наповнюючи письмову мову різноманітними звуками, що допомагає читачу яскраво уявити картину навколишнього світу. Такі лексичні одиниці важко піддаються перекладу, адже постає потреба зберегти не тільки лексичний, а й фоносемантичний компонент. І тому, незважаючи на універсальний, наявний у всіх мовах феномен звукозображення, на практиці перекладачі зазвичай зіштовхуються з відсутністю еквівалентів і застосовують лише описовий переклад. Фоносемантичні та фоностилістичні засоби також є інтегративною частиною художнього тексту, тому мають бути адаптовані до мови, якою перекладається текст. Передача звукових явищ у художніх текстах, особливо що стосується поезії, – це особистий внесок перекладача, його творчий підхід, який визначає переклад звуків зовнішнього світу звуками нашої мови. І хоча явище ономапоетії зараховують до майже неперекладних, неточна передача або взагалі ігнорування звуконаслідувальної лексики помітно відбиваються на перекладі. Інколи такі лексичні одиниці залишають без змін, але в такому випадку своєрідна форма слів сприймається як дещо незрозуміле й чуже [12, с. 211].

Наприклад, у романі «Чаликушу» Решата Нури Гюнтекіна зустрічаємо цікаві зразки перекладу звуконаслідувальних слів:

*Muallimimiz, bu kahkahaların sebebini bir türlü anlamayarak öfkesinden **çığlık çığlığa** bağıryordu. – Священик ніяк не міг утронпати, чого вони сміються, отож сердився **ще дужче** й починав **кричати**.*

*Kâmrân'ın bana doğru geldiğini gördüğüm zaman ürkmüş bir at gibi **patır patır kaçıyordum**, arkamdan sapan taşı yetişemiyordu. – Варто було мені побажити, що Кямран іде в мій бік, як я **кидалася навтікача**, мов наполохана сарна, та так, що й стрілою не доженеш.*

*Istanbul matbuatı ateş etmeye hazır bir batarya vaziyetinde, benden küçük bir işaret üzerine **bam bum**... – Müthiş bir bombardıman. – Стамбульська преса, як артбатарея, готова до бою. Тільки один маленький сигнал і – **бах!., бах!..***

*Fakat kadıncağız o kara güne yetişti ise kopardığı **vaveyla**, benim düğün gecesini sabahı evde kendimi yabancı bir kadının koynunda bulduğum zaman kopardığım **vaveylanın** yanında hiç kalırdı. – Але навіть якщо бідна жінка і дожила до того чорного дня; однаково, я думаю, її **стогони** були ніщо порівняно з моїм **волянням** наступного дня після весільного бенкету, коли я прокинулася на руках у якоїсь незнайомої жінки.*

Перекладу звуконаслідувальної лексики в романах Орхана Памука присвячене дослідження О. В. Краснової, у якому вона наголошує на необхідності збереження фоносемантичної моделі в більшості випадків перекладу оноματοпоетичної лексики [8, с. 124]:

*O hiç beklemediğim taş darbesiyle kafatasım kenarından **kırıldığında**, o alçağın beni öldürmek istediğini hemen anladım da, öldürebileceğine inanmadım. – Я одразу зрозумів, що цей убогий хоче мене вбити, коли мій череп **затріщав** від неочікуваного удару каменем, проте я не міг повірити, що він здатен завершити цю справу до кінця.*

Цікаво, що, незважаючи на різницю між мовними особливостями турецької та української мов, у цьому реченні оноματοпея та її переклад мають схожу звукову модель. У такому випадку мова йде про еквівалентність перекладу не тільки на лексичному рівні, а й на рівні фоносемантики. Звернімо також увагу на переклад деяких оноματοпоетичних слів у романі «Біла фортеця» Орхана Памука:

*Sarayda da hissediliyormuş bu beklenti, yere bir fincan düştü mü, birisi **gürültüyle** öksürdü mü, birden **fısır fısır konuşan** ve Sultan bugün bakalım ne karar verecek, diyerek bekleyen o ukalâ kalabalığının ödü **patlıyormuş**, ama bir şey olsun da, ne olursa olsun, diyen çaresizler gibi de, hemen*

*heyecanlanıveriyorlarmış. – У палаці теж панувало очікування смерті: тільки-но падала філіжанка чи хтось кашляв, як юрмисько розумників переходило на **шенім** і злякано сподівалося почути останнє рішення падишаха, вони хвилювалися, незнання виснажувало їх, усі чекали на лихо.*

*Sonra, ağır ağır ejderhalarımızı geçirdik; burun deliklerinden, ağızlarından, kulaklarından alevler **fışkırtıyordu**. – Потім ми запустили драконів, з їхніх пац та вух також **вихоплювалося** полум'я.*

*Sonra kendilerinden geçtiler, bir **itiş kakış** oldu, kalabalık dalgalandı, yeniçeriler geri ittiler bizi. – Почуття вирували, народ божеволів, почалася **товкотнеча**, нас притримували яничари.*

Однак варто зазначити, що українська мова не володіє такою кількістю звуконаслідувальних характеристик, як турецька, і тому в більшості випадків описовий переклад стає не просто доречним, а чи не єдиним можливим варіантом. Наприклад, під час перекладу унікальних за гумористичними та фоносемантичними ознаками творів Азіза Несіна. Звуконаслідування в тексті слугують важливим елементом для передачі емоцій героїв, створення ситуаційної атмосфери, а також носіями гумористичного компонента й експресії:

*Dişlerimi **sıka sıka**, yumruğumu **vura vura**, kalemi **bastıra bastıra yazdığım yazıları hatırayıp birden kendimden korkmaya başladım. – Коли я пригадував усе написане мною міцно **стиснувши** зуби, **б'ючи кулаком** по столу, все **сильніше** давлечи на ручку, я починав боятися самого себе.***

Висновки і пропозиції. Вивчення звуконаслідування як поняття й особливостей звуконаслідувальних слів розкриває широкі перспективи для порівняльного аналізу різних культур, виявлення в них універсального та ідіотнічного. Отже, здатність розрізнити, виділити фоносемантичний елемент, визначити його функцію в тексті й зберегти його значення в перекладеному варіанті є надзвичайно важливою для донесення стилістичної унікальності тексту та індивідуального стилю автора. Тому перекладач повинен володіти основами фоносемантики й фоностилістики, аби мати змогу влучно та з найменшими втратами сенсу донести загальну думку художнього тексту. Особливо це є актуальним для повного тонкощів, але надзвичайно перспективного напряму художнього перекладу з турецької українською мовою та навпаки. Аналіз звуконаслідувальної лексики, на наш погляд, допоможе визначити оптимальні шляхи перекладу й викладання цього матеріалу у ВНЗ.

Список літератури:

1. Баскаков А. Н. Большой турецко-русский словарь. Москва: Живой язык, 2006. 960 с.
2. Бродович О. И. Звукоизобразительные и звуковые законы. Саратов, 2008. 550 с.
3. Воронин С. В. Основы фоносемантики. Москва, 2006. 248 с.
4. Гаценко І. О. Типологічні особливості звуконаслідувальних слів (на матеріалі української, російської та англійської мов): дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.15. Київ, 2003. 154 с.
5. Гюнтекин Р. Н. Пташка співуча: роман / пер. В. М. Верховеня. Харків: Фоліо, 2011. 506 с.
6. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. Москва, 1962. 607 с.
7. Комиссаров В. Н. Теория перевода. Москва: Высшая школа, 1990. 253 с.
8. Краснова А. В. Перевод звукоизобразительной лексики турецкого языка средствами английского языка (на материале произведений Ферита Орхана Памука). Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина. 2015. № 1. С. 193–200.
9. Памук О. Біла фортеця: роман / пер. з турец. Г. В. Рог. Харків: Фоліо, 2011. 191 с.
10. Разумовская В. А. Звукоподражательные слова в турецком языке: интегративный подход. Вестник ИГЛУ. 2009. № 4. С. 79–86.
11. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Москва: Наука, 1977. 191 с.
12. Bartashova O. A. Tackling the problem of translation of Turkish phonetically motivated units. Journal of Siberian Federal University. 2015. № 2. P. 209–217.
13. Güntekin R. N. Çalığışu. İstanbul: İnkilap Kitabevi, 2008. 541 s.
14. Pamuk O. Beyaz kale. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013. 150 s.
15. Zulfikar H. Türkçe'de Ses Yansımaları Kelimeler. Ankara, 1995. 699 s.

ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНАЯ ЛЕКСИКА ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

В статье проанализированы особенности турецких звукоподражательных слов. В центре внимания исследования находятся вопросы классификации, образования и перевода оноματοпоэтической лексики на украинский язык. Аспект перевода представляет особый интерес в контексте соответствия данных лексических в языках с разными характеристиками словообразования. Также рассматривается словообразовательный, стилистический и лексический потенциал данных лексических единиц. Исследование проведено согласно традиционным и современным подходам фоносемантики.

Ключевые слова: фоносемантика, оноματοпоэтическая лексика, звукоподражательные слова.

ONOMATOPOETIC WORDS IN TURKISH LANGUAGE

In this article the peculiarities of Turkish onomatopoeic words are analyzed. Mostly, the attention is focused on the question of the classification, formation and translation of onomatopoeic vocabulary into the Ukrainian language. The translation aspect is analyzed in the context of the correspondence of these lexical units in languages with different characteristics of the word-formation. Besides, the article deals with the word-building, stylistic and lexical potential of the mentioned lexical units. The research is conducted according to traditional and modern phonosemantic approaches. The study of sound imitative words is one of the key tasks of modern phonosemantics and comparative studies and has the general theoretical and practical significance both at the level of general linguistics and in Turkology in particular. Various aspects of the phenomenon of onomatopoeia in Turkish were studied both in Turkey and abroad, but the amount of materials in the Ukrainian language on this subject is rather limited.

Key words: phonosemantics, onomatopoeic words, onomatopoeia, sound imitative words.